

Osmanlı Klasik Dönemi'nde Sıbyan Mektepleri¹

Ceylan Erva Kılıç²

Özet

Osmanlı Klasik Dönemi'nde sıbyan mektepleri, eğitimin ilk kademesini oluşturan önemli eğitim kurumlarıydı. Çocuklar beş-altı yaşlarında bu eğitim kurumlarına başlayarak hem dini hem de dört işleme dayalı eğitim alırlardı. Eğitim ilk olarak “Elifba” ile başlar daha sonra “Cüzcüler” ve “Mushafçılar” şeklinde ilerlerlerdi. Mektepler genelde cami, mescit ya da mahallenin uygun görülen yerlerinde inşa edilirler. Mahalle arasında kurulan mekteplerin, geçiş konumunda olmasına dikkat edilirdi. Sıbyan mektepleri çoğunluk olarak tek oda şeklinde inşa edilir, çocukların yoğunluk durumuna göre iki odalı olanlarda bulunabilirdi. Mekteplerin kuruluş ve yapımı hayır severler tarafından karşılanırdı. Mektep hocalarının: Disiplinli, iyi ahlaklı, sabırlı ve hoşgörülü olması dikkat edilen hususlardandı. Mektep hocalarına muallim denilir. Muallimler çoğunlukla cami imamı olarak görev yaparlardı. Kızlar ve erkekler için ortak kullanılan sıbyan mekteplerinin yanında, ayrı eğitim veren mekteplerde bulunurdu. Tanzimat'a kadar tek bir çizgide ilerleyen sıbyan mektepleri, Çocukları; temel dini bilgilerle donatarak toplumun dini değerlerini devam ettirmeye yönelik önemli bir rol oynamıştır. Zamanla Tanzimat'tan sonra birçok alanda yapılan yeni reformlar, sıbyan mekteplerinin de değişime uğramasına neden oldu. 3 Mart 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim kurumları Maarif Vekaleti'ne bağlandı, medrese ve sıbyan mektepleri kapatılarak eğitim ve öğretimin tek kurumdan denetlenmesi sağlandı.

GİRİŞ

Eğitim kademesinin temeli sayılan sıbyan mekteplerinin kuruluşu İslamiyet'in doğuşuna kadar geriye gider. İslamiyet'i benimseyen diğer devletler de Hz. Peygamberin, uyguladığı eğitim politikasını devam ettirdiler.

- 1 çalışmada emeği geçen Doç. Dr. Mehmet Ali Türkmenoğlu ve Prof. Dr. Mehmet Emin Ün'er'e teşekkür ederim.
- 2 Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, kilicceylanerva@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2409-5772

Devletler, yaşayış biçimlerine göre eğitim ve öğretimde değişiklik yaparak ilerlemiştir. Süreç boyunca; Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devletleri, kendi eğitim sistemlerini benimsemiş ve kültürlerini yaymak için belli çalışmalar gerçekleştirdiler. Eğitimde değişiklikler yapılsa da temel amaç aynı kalmıştır. İlk dönemlerde eğitimin mihenk taşı din olarak kabul edilmiş, konuların ana hatları ise temel dini kuralların ve Kuran'ın öğretilerinin işlenmesi etrafında şekillenmiştir. Zamanla nakli derslerin yanında akli derslere de ağırlık verilerek, eğitim sistemi geliştirildi. Osmanlı Devleti de çağdaşları gibi eğitimi destekleyenlerdendir. Atalarından öğrendikleri eğitim politikasını destekleyerek her mahalle ve köyde eğitim vermek için mektepler açtılar. Osmanlı Devleti'nde eğitim iki aşamada gerçekleşir: Sıbyan mektepleri ve medreseler. Eğitimin ilk aşaması sıbyan mektebiyle başlar. Kız ve erkek çocukların beraber eğitim gördükleri sıbyan mekteplerinin ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanırdı. Mekteplerde cami imamı ya da medrese çıkışlı biri dersleri verir, dersler belli bir disiplin dahilinde yapılırdı. Mektepler cami veya mahalle içinde açılabilirdi. Hocanın aldığı düzenli bir maaş olmayıp veliler tarafında gönüllerinden ne koparsa yardım yapılırdı. Vakıf ya da zengin hayırseverler tarafından, mektepler açılarak ihtiyaçları karşılanırdı.

Sıbyan mekteplerine 4-5 yaş arasındaki her Müslüman çocuğun gitmesine özen gösterilirdi. Çünkü ebeveynler evlatlarının dini eğitimini almasından hoşnut duyuyorlardı. Mektepte sadece dini dersler verilmese de çocukların özellikle dini yönden tamamlanacağını düşünen anne ve babalar durumdan hoşnuttu. Tanzimat Dönemine kadar klasik yapıda ilerleyen mektepler Tanzimat'la belli değişikliklere gösterdi.

1. OSMANLI KLASİK DÖNEMDE SIBYAN MEKTEPLERİ

1.1 SIBYAN MEKTEPLERİNİN TARİHÇESİ

“Sıbyan” Arapça bir kelime olan “sabi” kelimesinin çoğuludur ve küçük erkek çocuk anlamındadır. “Sıbyan Mektepleri” ise küçük erkek çocuklar için açılmış okul demektir. Sıbyan mektepleri ismini erkek çocuktan almış olmasına rağmen kız ve erkek çocukları birlikte okutulmuştur.³ Sıbyan mekteplerinin tam kuruluş tarihi bilinmemekte. İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanan eğitim kurumlarındanır. Özellikle İslam'dan sonra ilk vahyin “Oku” ve hemen sonrasında gelen ayetlerde “Kalemle yazmanın öğretilmesi” ifadesi İslam'ın eğitim-öğretime ne derece değer verdiğini kanıtlar. Hz. Peygamber İslam'ın ilk öğreticisi olarak kadın ve erkeğin ilim hayatını destekleyerek

3 Gülferah Örs, *Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi M.S.Ü. Mimarlık Fakültesi ,Rölöve-Restorasyon Ana Bilim Dalı, 1985), 1.

camilerde eğitimi başlatmıştır.⁴ Kuran'ın unutulmaması, halk arasında yayılması, dini kuralların çocuklara öğretilmesi açısından mescitlerde çocuklara dersler veriliirdi. Zamanla çocukların camileri iyi kullanmamaları eğitim kurumlarının cami dışına taşmasına neden oldu. Tüm İslam devletleri arasında bu eğitim anlayışı hızla yayıldı ancak her devlet kendinden bir şeyler katarak ilerletmiştir. Abbasilerde 'küttab' adıyla kullanılan Sıbyan Mektepleri Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devletlerinden Osmanlı Devletine geçmiştir. Kuruluşundan itibaren eğitim ve öğretimi destekleyen Osmanlı Devleti; her şehir, mahalle, kasaba ve köylere Sıbyan Mekteplerini açarak, bilinçli ve dini ahlakını öğrenen bir nesil yetiştirme çabasına girmiştir.

2. OSMANLI DEVLETİNDE SIBYAN MEKTEPLERİ

Osmanlı Devleti'nde eğitim kademesinin ilk basamağını oluşturan sıbyân mekteplerinin tarihi çok eskilere dayanır. Selçuklu Devleti'nin eğitim politikasını yürüten Osmanlı Devleti'nde sıbyan mektepleri: Taş Mektep, Mahalle Mektebi, Darüt-talim, Muallimhane, Mektephane, Mektebi İbtidaiye isimleriyle de bilinmektedir.⁵ Bu mektepler, her mahallede bulunup küçük çocukların eğitim gördüğü yer olmasından dolayı; Sıbyan Mektebi ve Mahalle Mektebi olarak isimlendirilmişlerdir. Mektepler genellikle camii, mescit veya mahallenin uygun görülen yerlerine inşa edilirdi. Mekteplerin yapılışı, masrafları gelir ve giderlerini Padişahlar, Valide Sultanlar, devlet adamları ve hayır severler karşılardı. Mekteplerin kuruluş ve yapıları konusunda devletin herhangi bir müdahalesi olmazdı. Mektebin masrafları, kurucularının ya da onları temsil eden kişilerin bağlı oldukları vakıflar tarafından karşılanırdı.⁶ Eksik ve ihtiyaçlar muallim tarafından tespit edilerek vakfa bildirilir ve gerekli yardım yapılırdı. Mekteplerin teftiş ve gözetimi kadınlara verilmiştir. Kadı çoğunlukla muallimler tarafından şikayet olması durumunda mektebe gelerek durumu teftiş eder.⁷ Onun dışında tüm yönetim ve denetim vakıf tarafından yapılırdı.

Sıbyan mektebi'ne başlayan çocukların ilk günü özel bir törenle kutlanır. Mektebe başlamanın herhangi bir günü yoktur. Dört-beş yaşlarına gelen

4 Hilal Degirmenci, *Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası)*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019,) 5.

5 Degirmenci, *Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası)*, 9.

6 Ebuzer Kayhan, Özlem Aslan Bağcı, Yavuz Erişen, "Sıbyan Mektepleri ile Okul Öncesi Öğretimi Programlarında Değerler Eğitimi", *İlköğretim Online*, 18 (3) :s. 993.

7 Mehmet Ali Türkmenoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin İslah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih Alanında Seçme Yazılar-V*, ed. Y. Emre Tansu, Füsün Kara, (Özgür Yayınları 2023), 157

çocuklar istedikleri herhangi bir gün derse başlar. Çocukların bu mektepleri önemseyip bırakmamaları için derse başlayacakları ilk gün, törenle evden alınarak mektebe getirilir. Amin Alayı olarak bilinen bu yürüyüşte, çocuklar ve öğretmenler bir araya gelir; Bed-i Besmele adı verilen bu şölende ilahiler okunur ve ziyafetler düzenlenirdi. Tören esnasında mektebe başlayan çocuk altın ve mücevherlerle bezenmiş yeni elbiselerle tıpkı bir sünnet çocuğu gibi süslenir, boynuna sırmalı cüz ve alfabe kılıfı asılırdı. Mektep öğrencileri, eğitim ve öğretime yeni başlayacak çocuğun evine gelerek, akrabaların da katılımıyla ilahiler eşliğinde çocuğun eğitim hayatına resmi bir başlangıç yapması için mektebe götürülürlerdi.⁸

Kız çocukları da törenden aynı şekilde yararlanırlardı. İpekli kıyafetler giydirilerek, boynuna işlemeli içinde elifba cüzü bulunan keseler asılarak ilahiler eşliğinde mektebe götürülürler.⁹ Törenler ailelerin bütçelerine uygun olarak yapılırdı. Zengin aileler ise çocuklarının başladığı ilk gün, mahallede yoksul olan birkaç çocuğu mektebe verip ihtiyaçlarını karşılardı. Erkek çocukları, eğitimin ilk kademesi olan sıbyan mektebini bitirdikten sonra medrese eğitimine devam ederek eğitim kademelerinde ilerleyebilme hakkına sahiplerdi. Kız çocukları ise sıbyan mekteplerinden ileriye gidemiyorlardı. Toplumun genel bakış açısı, kız çocuklarının okuma yazma öğrendikten sonra Kur'an-ı Kerim okumayı ve namaz kılmayı öğrenmeleri, onların manevi eğitimi için yeterli görülüyordu. Ailelerin sosyo-kültürel durumuna göre kız çocuklarının eğitimi devam ettirilmek istenirse evde tutulan özel hocalarla derslere devam edebilirler ancak herhangi bir medresede eğitim alamazlardı.¹⁰

3. SİBYAN MEKTEPLERİNDE DERS, DİSİPLİN VE HOCA

Sıbyan Mektepleri genelde tek odadan (sınıftan) oluşmaktaydı. Çocukların yoğunluğuna göre iki sınıflı olanlarda vardı. Mektepte çocuklar yerde minder üzerinde diz üstü oturarak önlerindeki rahle üzerindeki elifba ya da Kur'an-ı Kerim derslerini okurlar. Öğrenci sayısı mahalleye göre değişkenlik gösterebilir genellikle yirmi beş-otuz kişilik gruplardan oluşurlar.¹¹ Sıbyan Mektebinin hocaları genellikle imamlık, müezzinlik yapan, medrese okumuş

8 Çiğdem Belgin Dikmen, Ferruh Toruk, "Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği," *Vakıflar Dergisi*, sy. 48, (2017): 38.

9 Şadiye Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 12.

10 Elif Akbaş, *Tarihten Günümüze Sıbyan Mektepleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 22.

11 *Abbas Çelik*, "Hatıralarla Sıbyan Mektepleri", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Dergisi, Sy. 27, (Haziran 2007): 130.

din adamlarıdır. Bazı yerlerde kız çocukları için açılan mekteplerde, imam eşleri ya da yaşlı kadınlar ders verirlerdi. Kız ve erkek çocukları için ayrı yerler yapılmış olsa da genelde ikisinin bir arada bulunduğu mektepler daha çoktur. Genelde tek odalı mekteplerde bir hoca bir de disiplini sağlayacak kalfa görevlendirilirdi. Kalfa, hocaya yardım eden, çocukların sorunları ve eğitimleriyle ilgilenen asistan konumundadır. Kalfa dersleri en iyi olan öğrencilerden seçileceği gibi mektep dışından da seçilebilirdi.¹²

Verilecek eğitimin içeriği vakfiyelerde yazılı olarak belirtilse de Kur'an-ı Kerim okutmak, ilmiyal öğretmek, temel kural olarak sayılırdı. Ayrıca tecvit, basit yazı ve hesap, ilahiler, kitabet ve hattın öğretildiği sıbyan mektepleri de mevcuttur.¹³ Bazı mekteplerde çocukları sabah ve akşam evden alıp tekrar geri bırakan "mubassır" ve bevab gibi çalışanlar da bulunurdu.

Mektebe seçilen hocanın ; sabırlı, ahlaklı, şerefli, saygıdeğer olmasına dikkat edilirdi. Çünkü derse gelen çocuklar öğrenmeye ve örnek almaya müsait bir yaş aralığındadır. Hocanın davranışları her öğrenci üzerinde psikolojik ve kalıcı etki yapar. Hoca yaptığı her hareketi ve davranışıyla rol model olarak algılanır. Bundan dolayı hocanın özellikle medrese çıkışlı ve olgun olmasına dikkat edilirdi. Osmanlı klasik döneminde sıbyan mekteplerinde ders veren muallimler genellikle mahalle imamı, müezzin, kayyum gibi kişilerden seçilirdi. Muallimler, öğretmenlik için özel bir eğitime tabi tutulmamış Kur'an-ı Kerim ve ilmiyal konusunda bilgileri olan cami görevlileri olarak göreve başlardı. Bunlar arasında medreseden mezun muallimlerin sayısı azdı.¹⁴ Mekteplerde hocalık yapan muallimlerin, halk arasına karışmaları, kahvehanelere ya da esnaf dükkanları önünde oturup sohbet etmeleri hoş karşılanmamaktaydı. Mektep hocası ya cami imamı olurdu ya da medreseden mezun herhangi biri, bu durumda hem konuları hem de çocuklara örnek kişilik olmaları açısından mütevazı ve muhafazakar bir yaşam biçimini seçmek zorundaydılar.

Sıbyan mekteplerinde çocuklara Kur'an'ın okunuşu ve bazı dualar, anlamı açıklanmadan öğretiliyor, fakat çeşitli dini bilgiler Türkçe olarak veriliyordu. Kur'an'ın anlamı değil de sadece okunuşunun verilmesi İbni Haldun'a göre, çocukların boyun eğme ve etkilenebilir çağlarında, kalplerinde Kur'an

12 Türkmenoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin Islah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler", 157.

13 Berat Fındıklı, " Tarihyazımsal Bir Kurgu Olarak Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri: Kentsel Mekan, Kültürel Dönüşüm Ve Sekülerizasyon", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, Sy. 7, (Eylül 2015): 157.

14 Mehmet Ali Türkmenoğlu, Osmanlı Eğitiminde Islahat (İlköğretimde Öğretmen Yetiştirme ve İstihdamı Uygulamaları Açısından Bir Anlama Denemesi), I. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, (Beşehir 27-29 Ekim 2023): 1538.

sevgisi yerleşmesi için düşünülmüştür. Daha sonra öğrenimlerini sürdürüp sürdürmeyecekleri bilinmediğinden, çocukların en azından böyle bir sevgi kazanmaları amaçlanmıştır.¹⁵ Mektepte ders programları; Kuran-ı Kerim, namaz sure, dualar ve diğer dini bilgilerdir. Belli başlı programları olmayıp temel amaç Kur'an'ın tecvitli okunmasını öğretmektir. Anne ve baba isterse çocuğa hafızlık eğitimi verilebilirdi. Derslere sabah erken başlanır, öğle yemeği için ara verilir ve ikindi sonrasında derslere son verilir. Dersler ezber usulü ve sürekli tekrar şeklinde yapılırdı.

Ders düzeyine göre üç aşamalı ders grupları bulunmaktaydı: İlk grup henüz okumaya başlamamış “ elifbacılar”, ikinci grup okumayı sökmeye başlayan “ cüzçüler” ve son gurup okumaya geçmiş “ mushafçılar” dan oluşmaktaydı.¹⁶ Sıbyan Mekteplerinde disiplinin sağlanmasında ceza ve ödül yöntemine başvuruluyordu. Disiplini sağlayan muallimdir. Onun sözünün üstüne söz söylenmez, küçük büyük herkesin saygı duyduğu kişidir. Ceza sistemi ise sopa, falaka kulak çekme ve azar olarak bilinip, zannedildiği gibi falaka fazla uygulanmazdı. Anne ve babalar çocuklarını hocaya teslim ederken eti senin kemiği benim derlerdi. Aynı zamanda halk arasında hocanın vurduğu yerde gül biter deyimleri de sıkça kullanılarak çocukların durumdan şikayetleri önlenmiştir. ¹⁷ Avrupa'yla kıyaslandığında ceza usulünün daha hafif olduğu anlaşılır. Avrupa da eğitim sürecinde okullarda atılan dayaktan dolayı, birçok öğrenci sakat kalırken Osmanlıda böyle bir durumla karşılaşılmamıştır.

Çocukların mektebe devam süreleri üç-dört yıla sınırlandırılırdı. Cuma günleri ve dini bayramlarda mektep tatil edilirdi. Ramazan ayında ise mektep uzun tatile girerdi.¹⁸ Mektepler devlet politikası olmadığından muallim ve kalfanın maaşı bağlı bulunan vakıf tarafından karşılandığı gibi velilerin imkanları oranında verdikleri yiyecek, içecek, ev eşyası ya da belli miktarda akçe ile karşılanırdı. Devlet buna müdahale etmezdi. Çocuğun eğitim derecesi yükseldikçe hediye oranı arttığı gibi Kurban Bayramında, muallime veliler tarafından süslenmiş bir koçun da hediye edilmesi olağandı.¹⁹ Çocukların mektebi bitirme süreleri Kur'an-ı Kerim'i hatim etme süresiydi. Bu süreç genelde üç-dört yıl sürerdi. Zamanla yapılan değişikliklerle hem ders sayısı artırıldı hem de eğitim süresi dört yıla sınırlandırıldı.

15 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2006*, 10. bs. (Ankara: Pegem Yayınları,2006), 88.

16 Çelik, “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, 132.

17 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2006*, 90-91.

18 Çelik, “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, 133 .

19 Dikmen, Toruk, “Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği,” 38-39.

4. SIBYAN MEKTEPLERİNDE MİMARİ YAPI

Sıbyan Mektepleri derslik işlevi ile kullanılan tek veya iki mekanlı ve bir ya da iki katlı ahşap veya kagir malzemeden inşa edilmiş, kubbe tonoz veya ahşap çatılı mimari yapısıyla dikkat çeken yapılardır. Genellikle bir külliye içinde, cami ya da mescit yakınlarında olmasına özen gösterilir.²⁰ Bu şartın sağlanmadığı durumlarda mahalle içinde tek katlı yapı olarak inşa edilir. Külliye içerisinde inşa edildiklerinde mimari yapısı, sanatsal değeri ve malzeme açısından külliyeyle aynı olsa da içinde buldukları külliyeyle bağımsız olarak tasarlanmışlardır. Külliye'nin uzak bir köşesinde, külliyeyle soyutlanarak inşa edilirler. Bunun nedeni cami, medrese gibi yerlerde sessizliğin hakim olması ve çocuk sesinden soyutlanmak istenmesidir.

Cami ya da mescitlerin yanında bulunan sıbyan mektepleri ise çoğunlukla köylerde ve küçük yerleşim yerlerinde görülür. Tek yapı şeklinde inşa edilen sıbyan mektepleri ise mahallenin önemli noktaları ve sokakların kesişen yerlerinde bulunurlardı. Genellikle taş malzemeyle yapılmasına dikkat edilirdi.²¹ Sık yaşanan yangınlarda zarar görmemesi ve yan evlere sıçramaması için taş ve tuğla malzemesine ağırlık vermişlerdir. Vakfın parasal yardım gücüne göre yapı şekillenir. Çocuklar için araya çıkabilecekleri bir avlu olacak şekilde inşa edilmeye özen gösterilirdi. Özellikle Padişah ve Valide Sultanlar tarafından yapılan mektepler, daha elverişli ve gösterişli olabiliyordu. Onlar tarafından yapılan mekteplere öncelik, yetim ve fakir çocuklara verilmiştir. Bu mekteplerde çocukların, her türlü ihtiyaçları karşılandığı gibi diğer sıbyan mekteplerinde bulunmayan imkanlar da buluna biliyordu.

Osmanlı devletinde eğitim kurumları, devletin resmi politikası olmadığından dolayı, vakıflar eğitim kurumlarının her türlü ihtiyaçlarını karşılayarak bu kurumlar üzerinde oldukça etkin olmuşlardır. Hayır sever devlet ve din adamları tarafında yürütülen bu kurumlar; her bölgede mektepleri açarak çocukların eğitimine katkıda buldukları gibi aynı zamanda devlete nitelikli memur ve üst düzey devlet yöneticilerinin yetiştirilmesinde etkili olmuşlardır. Mektebe başlayan çocukların ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi, ders programları da çoğunlukla onlar tarafından belirlenmiştir.²²

Tanzimat'a kadar tek çizgide ilerleyen eğitim düzeni, Tanzimat dönemiyle değişikliklere uğrayarak 1924 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. İlk ciddi

20 Dikmen, Toruk, "Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği", 41.

21 Dikmen, Toruk, "Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği", 42.

22 Mefail Hızlı, "Osmanlıda İlköğretimin Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12 (2008):87.

düzenlemeler II. Mahmut Döneminden itibaren görülmektedir. İlköğretimin zorunlu olması, müfredat ta yapılan düzenlemeler ve sıbyan mekteplerinin devlet gözetimine geçmesiyle Mekteb-i ibtidai olarak isimleri değişen sıbyan mektepleri, 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile birlikte ilk mektep ismini almış ve modern eğitim sistemiyle eğitim yapan kurumlara dönüşmüştür.²³

5. TANZİMAT DÖNEMİNDE SİBYAN MEKTEPLERİ

Sıbyan mektepleri, klasik dönem boyunca müfredatları açısından çok büyük bir değişikliğe uğramadan eğitime devam etmiştir. Ancak I. Mahmud döneminden itibaren (1730-1754) doğan askerî ihtiyaçlar doğrultusunda, Batı etkili Hendesehane ve Mühendishane isimli askerî ve mühendislik eğitimler veren mekteplerin açılmasıyla, sıbyân mekteplerinde verilen eğitim de gündeme gelmiştir. Çünkü sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin, bu yeni mekteplere girmek için yeterli gelmediği düşüncesi ortaya çıkmıştır.²⁴ Yeni açılan bu Batı etkili askeri okulların gelişmesi ve sıbyan mekteplerinde ıslah çalışmalarının başlaması II. Mahmud döneminde gerçekleşmiştir. II. Mahmud döneminde 1838'de ilk rüştiyeler açıldı. Rüştiye okullarında din dersleri, yabancı dil ve fen bilimleri de okutuluyordu. Bu dönemde açılan okullar eşitlik çerçevesinde Müslüman-gayrimüslim birlikteliği sağlayan Osmanlı üst kimliğinde gelecek kuşakları birleştirmeyi ve öğrencilere daha geniş bir perspektif sunmayı amaçlıyordu.²⁵

Sultan Abdülmecit döneminde 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanıyla eğitim de yeni bir döneme geçilmiştir. Fermanla eğitimle ilgili tek cümle dahi olmamasına rağmen, Tanzimat öncesinde gelişen eğitim kurumları sadece askeri kurumlar iken, Tanzimat'la birlikte sivil bürokrasinin yaygınlaşmasına paralel olarak sivil eğitim kurumları da yaygınlaşmaya başladı. Avrupa Devletlerinden baskılar geldiği için yenileşme hareketleri yapılmaya başlanılmıştır. Okul ve sınıf ortamında düzenlemelere gidildi. Yeni öğretim metotları kullanılmaya başlandı ilk, orta ve yüksek öğretim olmak üzere ayrı sınıflamalar içinde eğitim ve öğretim Avrupa standartlarına uygun biçimde yeniden yapılandırıldı.²⁶

23 Değirmenci, *Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası)*, 1.

24 Değirmenci, *Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası)*, 12.

25 Şerif Demir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim" *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 7\13.(2015): 440.

26 Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, 31.

Tanzimat döneminde eğitim çağdaşlaşma çabaları içindeydi. Öncesinde dini inançlar çerçevesinde şekillenen eğitim, Tanzimat'la beraber dünya hayatını baz alan eğitim düşüncesi önem kazanmaya başladı. İstanbul'daki okulların bazıları Batılı anlamda eğitim vermeye başlasa da Anadolu'daki diğer okullar geleneksel eğitim anlayışıyla dine dayalı eğitim vermeye devam etmekteydi. Halkın alışkanlıklarını bırakması pek kolay görünmüyordu. 1839 yılında "Mekatib-i Rüştîye Nezareti", Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin önerisiyle kuruldu. Rüştîyelerin idaresinden sorumlu olan bu müdürlük, şeyhülislamlığa bağlıydı.²⁷ Mekatib-i Rüştîye Nezareti, yenilikçileri ve yeniliğe karşı olanları, bir araya getirmek için kuruldu. 1846'da Mekatib-i Umumiye Nezaretinin kurulmasıyla görevleri bu kuruma devredilerek kapatıldılar.²⁸ 1846'da kurulan Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin başına Esat Efendi, yardımcılığına ise Kemal Efendi atandı. Bu kurumun amacı Sıbyan Mekteplerinde değişiklikler yapılması ve rüştîyelerin fazlaştırılmasıydı. Rüştîyeler yaygınlaştı ancak Sıbyan Mekteplerinde bir değişiklik yapılamadı. Kurum 30 Nisan 1857'de Maruf-i Umumiye Nezareti adını aldı. Kurum "Eğitim Bakanlığı" statüsüne kavuşarak, eğitim bir devlet politikası haline geldi.²⁹

1847'de yayınlanan bir talimnameye göre Sıbyan mekteplerinde yeni değişiklikler yapılmıştı. Mekteplerin öğretim programları: elifba, amme cüzü ve öteki cüzler, Türkçe lügat, ahlak, yazı ilmihal, Türkçe tecvit ve Kuran'dır. Tanzimat öncesinde okuma bazlı geçen derslere Tanzimat'la yazmaya da ağırlık verilerek çocukların okuduklarını yazıya aktarmalarıyla daha iyi öğrenmeleri baz alınmıştır. Öğretme yönteminde öğrenciler, bilgi düzeylerine göre guruplara ayrılacak, kız ve erkek öğrenciler karışık değil kendi aralarında oturacaklardı. Sınıf geçme söz konusu olmayıp, dördüncü yılın sonunda okulu bitirme sınavı yapılırdı.³⁰ 7 yaşına giren her çocuk okula devam etmek zorundaydı. Mahallenin imamı, çocukları takip ederek ders okul zamanı geldiğinde çocuğun okula gönderilmemesi durumunda duruma müdahale ederdi. Talimnameye göre falaka şeriatında olmadığından dolayı kaldırıldı. Cezalı öğrenciye öğretmen güler yüz göstermeyecek ve velisinin izni olmadan karışamayacaktır. Okulların belli bir disiplin halinde ilerlemesi için müfettişler görevlendirilerek öğretmenler maaşa bağlanmıştır. Bu talimname ile metotlu öğretime doğru ilk adım atılmıştır.

27 Yılmaz, Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler, 32.

28 Hatice Şentürk, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4\5 (2018): 6.

29 Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, 33- 34.

30 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2006*, 160-161.

İlköğretimdeki en köklü düzenlemeler 1869-1876 yılları arasında yapılmıştır. Sıbyan Mekteplerinin ıslahı ile ilgili en önemli teşebbüs olarak 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi olmuştur. Bu Nizamname ile her mahalle veya köyde en az bir tane sıbyan mektebi açılacaktı. Kız ve erkek okulları ile Müslim gayrimüslim okulları olarak ayrılacaktır. Okullar 4 yıllık olacak, kızlar için devam mecburiyeti 6-10, erkekler için 7-11 yaşlarını kapsayacak şekilde düzenlendi. Okutulacak derslerin konuları da belirtilmiştir. İlk öğretim herkese mecburi kılınmıştır.³¹ Nizamnameye göre okutulacak dersler arasında; Usûl-i cedide tarzıyla elifba, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ahlâka ilişkin resail, İlm-i hal, Yazı talimi, Fenn-i hesap, Tarih-i Osmanî, Malûmat-ı Nâfia ve Coğrafya olarak belirtilmiştir. Ayrıca derslerde değişiklik ancak nezaretin izniyle gerçekleştirilebilirdi.³² Nizamname, ilkokuldan üniversiteye tüm eğitim ve öğretim aşamalarında köklü değişiklikler yaparak eğitimde yeni bir dönem başlatmıştır. Öğrencilerin kayıt aşamalarından başlayarak, görecekleri dersler ve okul yönetiminde bulunan yönetici, öğretmen ve hizmetlilerin maaşlarına kadar her konu geniş çaplı olarak ele alınmış ve kuralları belirtilmiştir.³³

Nizamname ile ilköğretim de dahil, tüm okullar gayrimüslimlere açılmıştır. Ülke sınırları içerisinde bulunan tüm çocuklar için eğitim politikası eşit yararlanılan bir sisteme dönüştürülmek istenmiştir. Tüm çocukların, ilkokulda mecburi Türkçe; rüştiyeden itibaren de kendi dilinde eğitim alabileceği vurgulanmıştı. Bu durum ortak eğitim için sınırlı ve önemli bir adımdı.³⁴ Böylece farklı kültür ve dinlerdeki çocuklar eğitim çatısı altında sınırlı bir süreyle de olsa birlikte vakit geçirebilecek saygı ve hoşgörü çerçevesinde eğitim hayatlarına devam edebileceklerdi. Bu durum çocukların tüm hayatları boyunca birbirleriyle barış ve huzur içinde yaşamaları için önemli bir adım olmuştur.

Eğitim ve öğretimde ceza, ödül ve disiplin sistemi devam etmiştir. Dönem farkından dolayı ceza ve ödüllerde farklılıklar olmuştur. öğrencilerin okula devamlarında düzenli yoklama takibi getirilmiş ve mazeretsiz olarak okula gelmeyenlere ceza verilmesi, bunda ısrar edenlerin ise okuldan uzaklaştırılması uygun görülmüştür. Yapılan sınavlarda başarılı olan öğrencilerin ise ödüllendirilmesi kararlaştırılmıştır. Görevini aksatan rüştiye,

31 Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, 33-34.

32 Türkmenoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin Islah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler", 165.

33 Mine Çağır, İbrahim Caner Türk, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*", 4\11 (Kasım 2017): 64.

34 Demir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim", 443.

idari personel ve öğretim elemanlarına ise gerekli uyarılar yapıldıktan sonra, suçun mahiyetine göre, maaş kesimi ve görevden ihraç cezaları verilirdi.³⁵

1870’te kurulan Meclis-i Kebir-i Maarifi’nin İlmîye Islah-ı Mekatip Komisyonu, sıbyan mektebinin kullanması gereken metotları içeren bir program hazırlayarak Maarif Nezaretine sundu. Programda öğretmenlerin Türkçeye hakim olması, dersleri açık ve sade bir dille anlatması, sınavların ve tatillerin düzenli olması istenildi. Öğretmen, öğrenciye yol gösteren öğrencinin yeteneklerinin ortaya çıkmasını sağlayan rehber olacaktı.

Eğitim ve öğretimde Tanzimat döneminde yapılan değişiklikler yeterli olmadı. Planlanan yeniliklerin çoğu uygulanamadı, gelişmeler İstanbul ile sınırlı kaldı. Değişikliklerin aniden yapılması, dini derslerin yanında akli derslere ağırlık verilmesi, eğitimin zorunlu olması gibi nedenler halkın yeniliklere adapte olmasına engel olmuştur. Meşrutiyet dönemi, eğitim sorunları üzerinde önemle durulan bir dönem olmuştur. Balkan savaşlarından sonra “Çökmekte olan devleti eğitim ve öğretmenler kurtaracaktır.” şeklinde bir görüş benimsenmiş ancak uygulamada etkili olamamıştır. Kızlar için ilk kez yüksek öğretim kurumu açıldı. Okul öncesi eğitim için adımlar atıldı, medreseleri ıslah etme çalışmaları yapıldı ve geleneksel sıbyan mekteplerinin çoğu kapatılmıştır.³⁶

19. yüzyıldan beri süregelen eğitim kurumlarındaki ikilik sebebi ile eğitim sistemi oldukça karışık bir hale gelmiştir. Çünkü okullar yönetimleri, denetimleri, ders programları, mali durumları gibi pek çok kriter bakımından farklılık göstermekteydi.³⁷ Milli bir amacı olmayan, birbirine zıt görüşlü kişiler yetiştiren, Şer’iye ve Evkaf Vekaleti veya özel vakıflarca idare edilen tüm medrese ve okullar ülkedeki öğretim dağınıklığını gidermek ve birliği sağlamak amacıyla 3 Mart 1924’te çıkarılan 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Maarif Vekaleti’ne bağlanmıştır. Böylece Türk eğitim tarihinde önemli bir yer edinmiş olan medreseler ve sıbyan mektepleri kapatılmıştır. Tüm eğitim ve öğretim kurumları Eğitim Bakanlığı’na bağlanarak öğretimin tek kurumdan denetlenmesi sağlanarak, eğitimde laiklik ilkesi benimsenmiştir.³⁸

35 Fatih Demirel, “Osmanlı Moders Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar”, *History Studies*, 5\1 (Ocak 2013): 102-103.

36 Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1\2 (2011): 18.

37 Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, 40.

38 Dikmen, Toruk, “Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği”, 41

SONUÇ

Osmanlı Devleti birçok konuda olduğu gibi eğitim konusunda da kendinden önceki devletlerden ilham almış ve kendisine kalan mirası geliştirerek devam ettirmiştir. Türklerin kitleler halinde din değiştirmesiyle eğitim sistemlerinde de değişiklikler yapılarak Türk-İslam eğitim modeli ortaya çıkmıştır.

Bu eğitim modeli Karahanlılar tarafından ortaya çıkmış, Selçuklular döneminde zirve yapacak derecede eğitim kurumları geliştirilerek, Osmanlı Devletine kültür mirası şeklinde devir edilmiştir. Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden beri eğitim ve öğretimi destekleyerek, çocuklarının dini bilgileri almasını bir görev olarak algılayıp önemsemişlerdir. Bunun için eğitimin ilk basamağı olan sıbyan mekteplerini inşa etmişlerdir. Osmanlılar, eğitimi gerekli görüyorlardı ancak eğitimi bir devlet politikası olarak görmüyorlardı. Bundan dolayı mektepler Padişah, devlet adamları ve hayırseverlerin yardımı ve bağlı oldukları vakıflar tarafından karşılanırdı. Vakıfların idaresinde olmaları, düşünüldüğü gibi mekteplerin yavaş ilerlemesine neden olmamış aksine hızla memleketin her tarafına yayılmasını sağlamışlardır. Mektepler kısa zamanda ülkenin yaygın eğitim kurumları olmuşlardır. Vakıfların bünyelerinde açılıp ilerlemelerinin olumsuz tarafları da vardır. İlk olarak devlet denetiminden uzak kalmışlardır. Denetimsizlik mekteplerin hem fiziksel hem de ders programında uygulanan metodun aksamasına neden olmuştur. Mektep hocalarının, düzenli bir maaşı olmayıp, veliler tarafından maddi durumuna bağlı olarak yiyecek, eşya ya da bir miktar akçe verilirdi. Mektep ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanırdı ancak vakıflara yapılan yardımın miktarına göre bağış yapıldığından bazı durumlarda yetersizlik yaşanabiliyordu. Mektepler cami, mescit ya da mahalle içinde bulunabiliyordu. Aileler hem kız hem de erkek çocuklarını bu mekteplere göndermişlerdir. Kız ve erkek çocukları için ayrı yapılan mektepler de bulunmaktaydı. Ezber ve sürekli tekrar şeklinde yapılan derslerde kur'an-ı Kerim, dini dersler ve dört işleme dayalı diğer derslerde verilirdi. Disiplini hoca sağlar ve herkes hocasına karşı saygılı davranırdı.

Üç- dört yıllık mektep eğitiminden sonra öğrenciler, okuma yazma bilen dini dersleri almış ve Kur'an'ı hatim etmiş bireyler olarak aile içerisinde gururla karşılanırlardı. Erkekler isterlerse medrese eğitimine devam edebilirlerdi. Tanzimat'a kadar pek değişiklik yapılmadan ilerleyen mektepler, Tanzimat dönemiyle değişikliklere uğramıştır. Tevhidi Tedrisat kanununun yürürlüğe girmesiyle modern eğitim kurumlarına dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi M.ö. 1000-M.S. 2006*. 10. Bs. Ankara: Pegem Yayınları, 2006.
- Akyüz, Yahya. “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*. 1\2 (2011): 9-22.
- Akbaş, Elif. *Tarıhten Günümüze Sıbyan Mektepleri*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Çağır, Mine. Türk, Caner İbrahim. “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yer.”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4\11 (Kasım 2017): 62-75.
- Çelik, Abbas. “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sy. 27, (Haziran 2007): 125-135.
- Değirmenci, Hilal. Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası). Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Demirel, Fatih. “Osmanlı Modern Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar”. *History Studies*, 5\1 (Ocak 2013): 101-112.
- Demir, Şerif. “XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim” *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7\13.(2015): 435-447.
- Dikmen, Belgin Çiğdem. Toru, Ferruh, “Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği”. *Vakıflar Dergisi*, Sy. 48 (Aralık 2017): 35-73.
- Fındıklı, Erhan Berat. “Tarih Yazımsal Bir Kurgu Olarak Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri: Kentsel Mekan, Kültürel Dönüşüm Ve Sekülerizasyon”. *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, sy. 7 (Eylül 2015): 155-168.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlıda İlköğretimin Tarihi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6\12 (2008): 85-106.
- Kayhan, Ebuzer. Aslan Bağcı, Özlem. Ersin, Y. “Sıbyan Mektepleri İle Okul Öncesi Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi”. *İlköğretim Online*. 2019; 18\3: 990-1013.
- Örs, Gülferah. Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi, M.S.Ü. Mimarlık Fakültesi, Rölöve-Restorasyon Ana Bilim Dalı, 1985.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. “Osmanlı Eğitiminde İslahat (İlköğretimde Öğretmen Yetiştirme ve İstihdamı Uygulamaları Açısından Bir Anlama Denemesi)”. I. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, (Beşşehir 27-29 Ekim 2023): 1536-1544.

- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin Islah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler”. *Tarih Alanında Seçme Yazılar-V. ed. Y. Emre Tansu, Füsün Kara, 155-172. Özgür Yayınları 2023.*
- Yılmaz, Şadiye. *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik Ve Gelişmeler. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.*
- Şentürk, Hatice. “Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme”. *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi. 4\5 (2018):1-14.*